
AVRUPA'DA ve TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂRLIK*

Bekir Berat ÖZİPEK**

ÖZET

Bu çalışma, muhafazakâr siyasi ideolojiyi, öncelikle Batı Avrupa'da belirginleşen biçimiyle ele almakta; ardından Türkiye'deki yerini tartışmaktadır. Türkiye'de muhafazakârlığın yeri, geçmişten günümüze ulaşan iki siyasi çizginin mücadelesine bağlı olarak ele alınmakta ve değerlendirilmektedir. Türkiye ve Avrupa muhafazakârlıklarının benzer ve farklı yönleri de bu değerlendirmeler ışığında ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler; Muhafazakârlık, Aydınlanma, Fransız Devrimi, Avrupa, Türkiye,

A. MUHAFAZAKÂRLIK NEDİR?

Bir düşünce stili, bir "zihinsel durum" veya bir tutum olarak muhafazakârlığın tarihini çok eskilere, hatta insanlık tarihinin başlangıcına kadar geriye doğru izlemek mümkünse de, bir siyasî ideoloji olarak muhafazakârlık, Avrupa'da yaklaşık olarak üç yüz yıllık bir geçmişe sahiptir. Önce

---

* Bekir Berat Özipek, "Avrupa'da ve Türkiye'de Muhafazakârlık", *Düşünen Siyaset*, Sayı:22, 2006.

** Doç. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesi.

Avrupa'da belirginleşen ve diğer ideolojiler gibi zaman içinde oradan bütün dünyaya yayılan muhafazakâr siyasî ideolojinin felsefî, sosyolojik ve siyasî olmak üzere üç ana kaynağından söz edilebilir. İlk olarak muhafazakârlık, 18. Yüzyıl Aydınlanmasının ortaya çıkardığı felsefî değişim ve dönüşüme, özellikle Aydınlanmanın ürünü olan evren ve insan tasarımlarına bir cevap olarak şekillenmiştir. Bu anlamda Aydınlanma, felsefî bakımdan muhafazakârlığı vücuda getiren tarihsel bir kopuş anını ifade etmektedir. İkinci olarak muhafazakârlık, özellikle sanayi devrimiyle birlikte gelen altüst oluşların, bu süreçte tahrip olan sosyal değer ve kurumların sığınaksız bıraktığı kitlelerin güvenlik ve âdiyet ihtiyaçlarının zemininde yeşermiştir. Son olarak muhafazakârlık, Fransız Devrimiyle başlayan radikal siyasî değişimlere, devrimci kopuşlara ve onun topluma yönelen projelerine duyulan bir tepkiyi ifade etmektedir. Bu çerçevede muhafazakârlık şöyle tanımlanabilir:

“Muhafazakârlık, Aydınlanmaya, onun akıl anlayışına, bu aklın ürünü olan siyasî projelere ve bu siyasî projeler doğrultusunda toplumun dönüştürülmesine ilişkin öneri ve uygulamalara muhalif olarak ortaya çıkan, rasyonalist siyaseti sınırlamayı ve toplumu bu tür devrimci dönüşüm projeleri(cilerinden korumayı amaçlayan yazar, düşünür ve siyasetçilerin eleştirilerinin biçimlendirdiği bir siyasî felsefeyi, bir düşünce geleneğini ve zaman içinde onlardan türetilen bir siyasî ideolojiyi ifade etmektedir” (Özipek, 2004: 6).

B. AVRUPA'NIN MUHAFAZAKÂR GELENEKLERİ

Onsekizinci yüzyıldan itibaren başlayan bu yeni insanlık durumunun anlaşılış ve yorumlanış biçimi ve buna bağlı olarak geliştirilen siyasî yaklaşımlar, birbirinden farklı muhafazakâr yaklaşım ve çözümleri, yani farklı muhafazakârlıkları da beraberinde getirmiştir. Bu anlamda, en azından başlangıcı itibarıyla, doktriner olmaktan çok pragmatik olmayı, parlamentarizme olumlu bir vurguyu ve tedricî değişimi öngören bir İngiliz muhafazakârlığından veya hedefini *Ancienne Régime*'i geri getirmeye sabitleyen, otokratik monarşilerle özdeşleştirilen bir Fransız veya Kıta Avrupa'sı muhafazakârlığından söz edilebilir¹. Öte yandan başlangıçtaki ha-

---

¹ Grass (1986)'a göre Kıta Avrupa'sı muhafazakârlığı, örneğin Alman ve Latin ülkelerindeki muhafazakârlıklar arasında derin farklılıklara rağmen, içinde geliştiği siyasî ortamlar göz önüne alındığında birçok bakımdan İngiliz muhafazakârlığından ayrılmaktadır. Ona göre

reket noktaları ne olursa olsun, Manş'ın iki yakasındaki her iki versiyonuyla da muhafazakârlık katı ve değişmez ilkeler içermemesi sayesinde zaman içinde değişip kendisini yenileyebilme imkanı bulmuştur. Örneğin Heywood'un da belirttiği gibi başlangıçta Kıta Avrupa'sında "daha otoriter formaları gelişen" ve "katı otokratik değerleri savunan" muhafazakârlık, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Hıristiyan Demokrat Partilerin kurulmasıyla birlikte, özellikle Almanya ve İtalya'da, siyasî demokrasiyi tamamen kabul eder hale gelmiştir (2003: 70). Yirminci Yüzyılda, önce faşizme ve komünizme, soğuk savaş döneminde ise bunlardan ikincisine karşı, "kardeş ideoloji" liberalizmle beraber demokrasiyi ve demokratik dünyanın değerlerini savunan ideoloji de muhafazakârlıktır.

Batı Avrupa'da ortaya çıkan şekliyle ve ana çizgileri itibarıyla birden fazla muhafazakâr düşünce geleneği olduğu gibi, zaman içinde farklılaşan ve özgürlük ile otorite, hoşgörü ile hoşgörüsüzlük, bireycilik ile kolektivism arasındaki çizgide bazen birine, bazen diğerine yakınlaşan muhafazakârlıklar da mevcuttur. Bu bağlamda diğer bütün ideolojiler gibi muhafazakârlığın da niteliği, onun okunuş biçiminden, onun somut belirlenimlerinden bağımsız değildir. Kleinberg'in de belirttiği gibi, "farklı toplumların muhafaza edecekleri farklı şeyler vardır; dolayısıyla dünya çapında türdeş olan veya tarih boyunca değişmez kalan" bir muhafazakârlık mevcut değildir (1991: 97). Öte yandan muhafazakârlığın Avrupa'daki gelişimi itibarıyla fikirlerini yukarıdaki gibi ideolojinin içinden ve ona pozitif bir anlam yükleyerek tanımlamak da mümkündür; otorite, hiyerarşi ve ödev gibi illiberal çağrışımları olan negatif anlamlar yükleyerek tanımlamak da. Bu anlamda muhafazakârlık, Avrupa tarihinde de monolitik ve homojen bir tarihsel rol oynamamıştır ve oynamamaktadır. Somutlaştırmak gerekirse, XX. Yüzyıl boyunca faşizme ve komünizme karşı liberalizmle birlikte demokrasi mücadelesi veren, aşırılıkları tırpanlayan ve toplumları sonu belirsiz siyasî projelerden koruyarak özgürlüğe hizmet eden bir muhafazakârlık da vardır²; aynı yüzyılın son çeyreğinde "neo-muhafazakâr-

---

"İngiliz muhafazakârlığı, daima ideolojik olmaktan ziyade pragmatik, çatışmacı olmaktan ziyade mutabakat arayıcı olmuştur". Ancak bu ayrımın daha çok muhafazakârlığın bir siyasî ideoloji olarak ortaya çıkış dönemlerine ilişkin olduğu ve Kıta Avrupa'sı muhafazakârlığı içinde de farklı geleneklerin bulunduğu söylenebilir.

² Yirminci yüzyılda liberal demokrasinin temel ilkelerinin korunmasında muhafazakâr devlet adamlarının önemine işaret eden Kazım Berzeg'e göre "yüzyılımızın [XX. Yüzyıl] tanınmış ve dünyanın siyasî konjonktürüne damgasını vurmuş muhafazakâr liderleri Churchill,

lık” versiyonuyla klasik tevazusunu terk eden, çok kültürlülüğü bir tehdit olarak gören etno-sentrik bir muhafazakârlık da³. Bu bağlamda, “Avrupa”ya, “Avrupa değerleri”ne veya bunlarla ilişkili olarak kurgulanan “biz”e yüklenen anlamın Alman Hıristiyan Demokratları ile İngiliz Muhafazakâr Partisi için farklı olduğu, örneğin bu partilerin Türkiye’nin Avrupa Birliği üyeliğine bakışlarında somutlaşmaktadır. Benzer bir durum, kültürel farklılıklara, yabancılara, göçmenlere veya ana akım yaşam biçimine ait olmayan gruplara (örneğin eşcinsellere) bakışta da somutlaşmaktadır. Dolayısıyla günümüzde, Avrupa’da muhafazakâr fikriyatın beslendiği kaynakların farklılığına veya aynı muhafazakâr temaların zaman içindeki değişik okunuş biçimlerine bağlı olarak, farklı sosyal, kültürel ve siyasî görünüm alan muhafazakâr akımlar, kişiler ve partiler mevcuttur⁴.

Avrupa’daki muhafazakârlıkların özgün nitelikleri, içinde geliştikleri ülkelerin siyasî gelenekleriyle, o ülkelerde yaşanan modernleşmenin ve onların cevap vermeye çalıştıkları siyasî değişimin niteliğiyle doğrudan ilişkili olmuştur. Örneğin radikal siyasî değişikliklere soğuk bakıldığı ve tedricî (gradualist) değişimin egemen olduğu İngiltere’de muhafazakârlık

---

De Gaulle, Hıristiyan-demokrat liderler Adenauer, De Gasperi komünizme ve faşizme karşı liberal demokrasiyi savunan ortak cephenin önderliğini yapmışlardır” (1996: 160-1).

³ Ne yazık ki tarihsel bakımdan bugünü daha çok belirleyen daha çok ikincisi olduğunu, ismini “neo” olarak koysun veya koymasın, kendisi gibi olmayana karşı tahammülsüz, ayırıcı ve dışlayıcı biçimde davranan ve dış politikada da çatışmayı önlemek bir yana kendisi çatışma ve şiddet üreten bir muhafazakârlık da mevcuttur ve George W. Bush’un damgasını vurduğu Amerikan politikası bunun açıklayıcı bir örneğidir. Avrupa örneğinde de klasik muhafazakârlığın farklı olana karşı ılımlı tutumunun terk edildiği, gittikçe daha dar tanımlanan “biz”in dışında görülen kültürel gruplara, yabancılara, göçmenlere veya Müslümanlara karşı dışlayıcı siyasî uygulamaların daha çok muhafazakârlardan geldiği görülmektedir. Bugün bir Cezayirli, bir Yunanlı veya bir Türk’ün Avrupa’da hoşgörü veya adalet beklerken sığınacağı liman muhafazakârlar değil, daha fazla sosyalistler, yeşiller veya genel olarak siyasî yelpazenin soludur; çünkü ona eşit insanlık değerine sahip birey olarak davrananlar daha fazla onlardır.

⁴ Örneğin Prade (Tarihsiz), günümüz Avrupa muhafazakârlığı içindeki fikirleri (1) Hıristiyan Demokratlar (Almanya, İtalya ve Fransa), (2) İngiliz Tory’leri, (3) Milliyetçiler (de Gaulle, Front National, Haider vd.), (4) “Yumuşak” Sağ (Chirac, Giscard) ve (5) İşletme Odaklı “Modern Sağ” (Aznar, Berlusconi, Fini ve Madelin) olarak beş ana gruba ayırmaktadır. Bu ayrımın günümüz Avrupa muhafazakârlığını ne ölçüde yansıttığı -örneğin Haider’in muhafazakâr olarak tanımlanmasının isabetliliği veya dördüncü ve beşinci maddelerin açıklayıcılığı- tartışılabilir olmakla birlikte, Avrupa muhafazakârlığı içindeki akımların çeşitliliğini gösteren bir sınıflandırma çabası olması bakımından bahse değer görülmektedir.

ılımlı; devrimci bir dönüşümün yaşandığı, muhafazakârların duyarlı oldukları ara kurumların devlet eliyle tahrip edildiği Fransa'da muhafazakârlık da tepkici, uzlaşmaz ve hatta radikal bir tutum alabilmiştir. Ancak bu ülkede 1789 sonrası devrimin aşırılıklarının törpülenmesine ve zaman içinde siyasî uzlaşmanın genişlemesine ve restorasyona paralel olarak muhafazakârlık da kendisini restore etmiş ve demokratik düzenin daha sağlam bir unsuru haline gelebilmiştir. Bugünkü aşamada, Avrupa'da artık devrimler ve sınıf çatışmalarına bağlı radikal kopuşlar ile devlet eliyle toplumu zorla dönüştürmeyi kendisine misyon edinmiş bir rejim de yoktur; ona tepki olarak belirginleşen, dolayısıyla onunla aynı anti-demokratik zihniyeti ve aynı katılığı taşıyan türden bir muhafazakârlık da. Bugünkü Avrupa'da Robespierre'lerin devri kapandığı için muhafazakârlık da Joseph de Maistre'lerin muhafazakârlığı değildir.

Ancak muhafazakâr partiler de günümüzde ana akım hayat tarzlarının dışında görülen bireylerin hakları konusunda anti-demokratik ve anti-liberal siyasaların savunucusu olabilmektedir. Bu kapsamda yabancılara, göçmenlere, farklı kültürden olanlara yönelik dışlayıcı siyasa önerileri ne yazık ki muhafazakârlardan da gelmekte, hatta bazı ülkelerde daha çok onlardan gelmektedir. Örneğin Almanya'da Müslümanlara yönelik ayrımcılığı ifade eden "vicdan testi"nin en hararetli savunucularının sosyal demokratlar ve sosyalistler değil daha çok muhafazakârlar arasından çıkması bunun bir göstergesi sayılabilir.⁵

Bununla birlikte muhafazakâr partiler, her şeye rağmen pek çok bakımdan (örneğin güçlü muhafazakâr partilerin bulunduğu yerlerde aşırı sağın daha kolay önüne geçilmesi gibi) demokratik düzenin onlarsız olmayacağı önemli bir unsurdurlar. Öte yandan, birçok ülkenin neo-muhafazakârlığın siyasî bakımdan dominant olduğu muhafazakâr partilerinde,

---

⁵ Murat Erdoğan'ın da belirttiği gibi "Almanya'nın Baden Württemberg eyaletinde Alman vatanı olmak isteyen ve aralarında Türkiye ile Arnavutluk'un da yer aldığı 57 ülkeden vatanlık başvurusu yapmış, dini İslam olan yabancıların cevaplamaları gereken 30 soruluk 'Anayasaya bağlılık sınavı' ... gerçek anlamda ayrımcılık temelinde hazırlanan sorulardan oluşmaktadır". Söz konusu "test" in adalet ve evrensel hukuk açısından ikna edici bir eleştirisini içeren ve Almanya'da son yıllarda artış trendinde olan ayrımcılıktaki muhafazakârlığın rolüne de değinen bu çalışma için bkz: Erdoğan (2006).

daha ılımlı ve mütevazı bir siyasî çizgiyi temsil eden klasik muhafazakâr damar da hala varlığını ve etkisini hissettirmektedir⁶.

C. TÜRKİYE'NİN İKİ SİYASÎ ÇİZGİSİ

Türkiye'deki muhafazakârlığın Avrupa'da ortaya çıkan bu muhafazakârlıkla benzerlikleri ve farklılıkları nelerdir? Bu soruya cevap bulabilmek için XIX. Yüzyıldan, güç kaybeden Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sorunlara çözüm bulmak için ortaya çıkan fikir akımlarından başlamak gerekir. Muhafaza etmek için değiştirmek, hukuki ve siyasî yapıda ıslahat yapmak, İslamı anlamının önündeki zihniyet engelini masaya yatırmak, Batı'da ortaya çıkan yenilikleri, onları "ilerleten" kurum ve usulleri almak, Yeni Osmanlılar'dan itibaren entelektüellerin ve devlet adamlarının üzerinde düşündükleri konular olmuştur. Ancak bunun nasıl yapılacağı, yani reformların niteliği ve yöntemi, İkinci Meşrutiyet'ten itibaren yol ayrımını daha da belirginleştirmiştir.

Namık Kemal'in çizgisi düzen içinde yozlaşan kurumların iyileştirilmesidir. Ona göre bunun için gerekli olan her şey fıkıhın içinde mevcuttur. Bu amaçla, özellikle siyasal düzen ve teknik gelişmelerin Batı'dan transferinde de dinen ve siyaseten hiçbir sakınca görmez. O medeniyetimizi yaygınlaştırmak için bu türden yararlı hakikatlerin nereden olursa olsun alınabileceğini düşünmektedir. Fakat medenîleşmek için "Çinlilerden sülük kebabı yemeyi almaya muhtaç olmadığımız gibi, Avrupa'nın dansına, nikâhlanma usûlüne de muhtaç olmadığımızı" dile getirir. Onu izleyen Mehmet Akif de, seçici bir Batılılaşmayı öngören modernleşme önerisiyle, kendi değerlerini kaybetmeksizin Batı'nın bilim ve teknolojisini almak gerektiğini savunur.

Buna karşılık, gelenek, kültür ve toplumda keskin ve topyekün bir değişimi savunan bir yaklaşım daha vardır. Bu konuda en keskin yaklaşım Abdullah Cevdet'e aittir. Ancak temel çelişki, kısmî veya bütüncül bir değişimin gerekliliğini savunanlar arasında değil, bu değişimin *nasıl* yapılacağı konusunda belirginleşmiştir. Bu konuda radikal bir tutum sergileyen

---

⁶ Örneğin uluslararası alanda barışa zarar veren politikalara öncülük eden veya destekleyen muhafazakâr partilerde (ilkine ABD'deki Cumhuriyetçi Parti'yi, ikincisine İngiliz Muhafazakâr Partisi'ni örnek verebiliriz), "dünyayı kendi imajımıza göre yeniden yaratmaya hakkımız olduğunu düşünecek kadar kibirli değiliz" (Kirk, 1962: 45) diyen bir duyarlılık da geçmişten bugüne varlığını korumaktadır.

diğer bir önemli isim de Celal Nuri⁷ (İleri) dir. Celal Nuri içinde bulunulan durumun yegâne sebebi olarak Osmanlı'yı görür ve "maatteessüf tarihimizin büyük bir kısmını unutmak ve hatta mümkünse yakmak mecburiyetinde" (1332: 17) olduğumuzu belirtir. Aynı keskin tavrını hemen tüm kurumlarla ilgili olarak ifade eden İleri, muhafazakârlığın kanımıza işlemiş bir durum olmadığını, istesek bunu değiştirebileceğimizi de düşünür. Teceddüd adı ile tanımladığı bu Batılılaşma sürecine muhalefet edecek olanlar bulunursa onlara karşı bu konuda kesinlikle zor kullanılmalı ve hatta "Büyük Petro'nun yaptığı gibi terakkiyatı âdetâ kafamıza vura vura yaymalı"dır (İleri, 1332: 472).

Bu anlamda, muhafazakâr duyarlılıklara sahip olanlar da dahil, ülkenin içinde bulunduğu kötü durumu ortadan kaldırmak veya siyasî hayatın kendi tabanının çıkarlarına göre yeniden biçimlendirilmesini sağlamak isteyen her kesimden insan, "değişimin zarureti" konusunda hemfikir olmakla birlikte, -bu çalışmanın sınırlılıkları içinde kabaca bir sınıflandırma yapmak gerekirse- değişimin niteliği söz konusu olduğunda, kabaca iki farklı çözüm önerisine dayalı bir ayrımın belirginleştiği görülmektedir. Siyasî bakımdan bu ayrım, İttihat Terakki Partisi (İT) ile onun karşında yer alan Hürriyet ve İtilaf Partisi, Ahrar Partisi ve diğer partileri içine alan heterojen bir muhalefet şeklinde belirginleşmiştir. Bu ayrımda ilkin, yani *Birinci Siyasî Çizgi*'yi temsil eden İT, özellikle Fransız Jakobenzminden ilham alarak, merkezîyetçi, devletçi ve yukarıdan aşağıya toplumu dönüştürmeyi öngören radikal siyasî projeleri hayata geçirmeye çalışırken⁸, içinde muhafazakâr temaları da barındıran *İkinci Siyasî Çizgi*, yani adem-i merkezîyetçi, tedricî yöntemlerle değişimi savunan ve geleneksel kurum

⁷ Celal Nuri'nin yukarıdaki ifadelerine dikkatimi çeken ve bu çalışmada yer almasını sağlayan Yrd. Doç. Dr. Yusuf Tekin'e teşekkür ederim.

⁸ Kazım Berzeg'e göre o dönemdeki idarî, siyasî ve hukukî yeniden yapılanma hareketinin en büyük talihsizliği "çağdaşlaşmanın yanlış kapısı" olan Fransa'nın tercih edilmesiydi. Bunun Anglo-Sakson düşünce ve siyaset geleneği yerine Fransız modelinin alınması, Fransızca'nın Osmanlı aydınının bildiği başlıca dil olmasındandı. Ona göre "II. Abdülhamit döneminde askerî ıslahatta Alman modeline de önemli bir yer verilmeye başlandı, ancak Alman modeli ordunun dışında etkili olamadı"; Fransa, restorasyon döneminde jakobenizmi önemli ölçüde aşmayı başarmıştı ama "Türk aydını restorasyonu da dikkate almadı" (1996: 109). Ona göre bugün de Türkiye'yi, çağdaş siyasî düşünceyi yalnızca Fransız modeliyle sınırlayanlar yönetmektedir. Son kırk yıl içinde İngilizce konuşanlar yaygınlaştıysa da, "yüz elli yıllık tek yönlü entelektüel bağımlılık, 'İngilizce bilen 1789 modeli Fransız' üretimimizi sağlıyor. Osmanlı'da çağdaşlaşmanın, muasır medeniyete ulaşmanın tek kapısı olarak Fransa belenmişti, bu kapıya bağımlılık sürdürülüyor" (Berzeg, 1996: 109, 110).

ve değerleri ıslah ederek modernleşmeyi öngören siyasî yaklaşımları ifade etmiştir. Padişah İkinci Abdülhamid'in istibdat yönetimine karşı özgürlük talepleriyle kolektif bir mücadeleyi ifade eden ve sonuçta İkinci Meşrutiyet'i getiren 1908 Devrimi, bu farklı siyasî alternatiflerin rekabet edecekleri özgür bir siyaset alanının kapısını açan bir "Hürriyet Bayramı" olarak ilan edilmiştir. Ancak umutlar kısa sürmüş, 1912'de gerçekleştirilen İT darbesiyle siyasî tartışmalar güç kullanılarak sona erdirilmiş ve merkezîyetçi, milliyetçi, devletçi ve jakoben siyasî çizgi, devlet politikası haline getirilmiştir⁹.

İT'nin ülkeyi savaşa sokmasının ve Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından gerçekleştirilen işgal ve savaş dönemi, İT çizgisiyle birlikte, içinde İslamcılar, muhafazakârları, liberalleri, sosyalistleri, farklı etnik ve dinî/mezhebî kimlikleri de içine alan bu ikinci çizginin ittifakını ifade etmiş; ancak savaş sonrasında demokratik çeşitlilik, çoğulculuk ve temsil esasına göre oluşturulan TBMM'ndeki *İkinci Grup*'un tasfiye edilmesiyle birlikte, geçmişte İT'nin temsil ettiği siyasî çizgi, felsefi, siyasî ve sınıfsal bakımlardan onunla devamlılık arzeden Cumhuriyet Halk Partisi'yle (CHP) yeniden egemen olmuştur. Ancak bu kez, kendisini Osmanlı'dan farklılaştırmaya çalışan yeni bir devletin, tek parti yönetiminin egemen çerçeve ideolojisi olarak; yani yeni devletin ve yeni rejimin temel ideolojik referansı olarak¹⁰. Bu tarihten sonra, içinde liberallerin, sosyalistlerin ve muhafazakârların da yer aldığı bütün siyasî akımlar illegal ilan edilmiş, ismi daha sonra konulacak olan Kemalizm resmî ideoloji haline getirilmiş ve tarihî ve siyasî bakımdan İT geleneğini temsil eden *Birinci Siyasî Çizgi*'nin tek parti yönetimi başlamıştır. O zamandan bugüne, iç ve dış siyasî gelişmelerin etkisiyle dönemsel olarak farklı versiyonlarıyla uygulandığı görülmekle birlikte, bu siyasî çerçeve ve onun resmî ideolojisinin egemenliği devam etmiştir.

---

⁹ Bu çerçevede, Akçura'nın tasnifiyle *Osmanlılık*, *İslamcılık* ve *Türkçülük* şeklinde üç ana grupta toplanabilecek olan fikir akımlarından üçüncüsünün resmîleştirilmesi, onun savunduğu gibi ilk ikisinin çözüm getirmediğinin anlaşılmasıyla değil, İT çizgisinin kendi tercihini güç kullanarak devlet politikası haline getirmesiyle gerçekleşmiştir.

¹⁰ Bu konuda bkz: Köker (1990).

D. TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂRLIĞIN SOSYAL VE SİYASÎ TEMELLERİ

Muhafazakârlığın Türkiye siyasetindeki yerini tespit edebilmek için buraya kadar siyasî boyutuyla anlatılmaya çalışılan bu tarihsel süreç, onun dayandığı sosyo-ekonomik ve sınıfsal tabanından bağımsız olarak ele alınacak olursa, hem eksik kalacaktır, hem de söz konusu sürecin içindeki siyasî aktörlerin işlevleri anlaşılacaktır. Bu bağlamda siyasî olanı anlamak için, söz konusu ayrışmanın sosyal tabanı ve tarihsel arkaplanı göz önüne alınmalıdır¹¹. İT-CHP siyasî çizgisinin ve egemen siyasî yapının dayandığı taban, *asker ve sivil bürokrasi*, onların içinden çıkan veya onlarla bütünleşen *devletçi sermaye* ile onlara katılan *eşraftan* oluşan bir iktidar blokunu ifade etmiştir. Bu blok veya ittifak, üretilen maddi değerlerin dağıtım yetkisini elinde tutan ve doğal olarak toplumun diğer kesimlerinin bu değerlerden alacağı payı belirleyen bir konumdadır ve sahip olduğu resmî ideoloji, bu ayrıcalıklı konumun sürekliliğini sağlayıcı bir siyasî işlev görmektedir. Ondokuzuncu yüzyılın pozitivisminden mülahem ilerlemeci bir tarih ve medeniyet kavrayışına dayanan, bu hedefe ulaşmak için kendisine “akıl ve bilim”in rehberliğinde toplumu dönüştürme misyonunu veren, bu çerçevede demokrasiyi değil cumhuriyeti ön plana çıkaran ve “halkın eğitilmesi” tamamlanmadan (ki bu yaklaşıma göre söz konusu ayrıcalıklı konumun devamı, bu eğitimin hiç bitmemesini gerektirmektedir) Batı tarzı bir demokrasiye geçmeyi sakıncalı bularak “bize özgü” bir demokrasiyle yetinmeyi öngören bu siyasî yapı, geleneksel kurum ve değerleri karşısına almıştır. Muhafazakârların göz bebeği olan geleneksel kurum ve değerler de, sadece söz konusu rasyonalist projeye engel oldukları için değil, aynı zamanda ve ondan da önemli olarak, söz konusu egemenlik ilişkisine muhalefetin dayanacağı ahlaki ve siyasî zemini ifade etmesi bakımından tasfiye edilmeye çalışılmıştır.

Tek Parti döneminde diğer ideolojiler gibi muhafazakârlığın da herhangi bir parti, dernek veya sivil toplum örgütü tarafından temsil edilmesi mümkün olmamış, başta devrimcilik olmak üzere resmî ideolojinin ilkelelerinin eleştirisi yasaklanmış ve 1923-50 yılları arasında liberal, muhafazakâr ve sosyalist fikirler kendi isimleriyle siyaset sahnesinde temsil edilememiştir. Bu dönemde muhafazakâr olarak seçilebilecek fikirler, dönemin

---

¹¹ Şerif Mardin'in “merkez” ve “çevre” olarak ele aldığı bu ayrışma için bkz: Mardin (1992).

egemen siyasî radikalizmini açık bir siyasî eleştiri konusu hâline getiremediğinden dolayı kültürel alanla sınırlı kalmış,¹² muhafazakârlar da “dergilere, attar dükkanlarına ve bunun gibi adacıklara sığınmışlardır” (Yılmaz, 2004: 218). Bu dönemde muhafazakâr fikirler en fazla, inkılapların “hızını” eleştirmeye veya inkılaplardan bağımsız olarak aile, din ve gelenek gibi kurum ve değerlerin önemini vurgulamaya ilişkin edebî eserler şeklinde belirginleşmiştir¹³.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeniden şekillenen dünya siyasetinin de etkisiyle çok partili hayata geçilmiş ve İkinci Meşrutiyet’ten beri kendisini ifade edemeyen *İkinci Siyasî Çizgi* ve bu çizginin içindeki muhafazakâr fikirler, sınırlı ve kontrollü bir serbestî ortamında ve kendilerine tanınan marj içinde siyasî sürece katılabilmıştır. 1950’de iktidara gelen DP, mevcut yapıyı liberalleştirmeye, sivil ve siyasî haklar alanını genişletmeye ve devletin ekonomideki belirleyiciliğini azaltmaya, etnik, dini ve siyasî kimlikler üzerindeki baskıları hafifletmeye yönelik bir politika izlemiş ve bunda kısmen başarılı olmuştur. Bu tarihten itibaren muhafazakârlık, merkez sağ partiler içinde liberalizmle beraber bir *damar* veya bir *renk* olarak varlığını hissettirmeye başlamış, ancak spesifik bir siyasî harekete veya partiye dönüşmemiştir. 1950 sonrası dönemde CHP’nin temsil ettiği “merkez”e karşı liberal-muhafazakâr ittifakı korunmuş, serbest seçimlerle oluşan sağ iktidarlar, geniş oy potansiyelleriyle, müesses nizamın belirlediği hukukî ve siyasî çerçeveyi genişletmeye yönelik bir politika izlemişlerdir. Ancak bu girişimler sürekli olarak askerî darbelerle kesintiye uğramıştır.

Türkiye’de DP sonrası ikinci büyük değişim, 1983’ten itibaren Turgut Özal’ın Anavatan Partisi’yle (ANAP) gündeme gelmiştir. Özal, liberal-muhafazakâr bir lider olarak mevcut rejimin resmî ideolojisini, özellikle de laiklik ve milliyetçiliğin anlaşılış ve uygulanış biçimini liberalleştirmeye çalışmış, örneğin Kürt sorunu konusundaki devlet politikasına ciddi bir biçimde meydan okumuş, dinî kurum ve değerler üzerindeki yasakları kaldırmaya çalışmıştır. Özal, siyasete rehberlik eden temel ilkelerini “fikir,

---

¹² Ahmet Çiğdem’e göre “muhafazakâr eleştiri, bir kurulu düzen eleştirisine çevrilememiştir”; Türk muhafazakârlığı bu anlamda “esas olarak kültürel bir muhafazakârlık”tır. Bkz. Çiğdem (2003:18-19)’dan aktaran Dursun (2004: 186).

¹³ Yücel Bulut (2005:51)’a göre ise “Cumhuriyet dönemi muhafazakârları, sanıldığı gibi, Cumhuriyetin modernleşme politikalarına köklü bir karşıtlık içinde de değildiler. ... onların yapmaya çalıştıkları şey, mevcut modernleşme politikalarını muhafazakârlıkla zenginleştirme ya da renklendirme çabası olarak adlandırılabilir”.

din ve teşebbüs hürriyeti" şeklinde üçlü bir formülasyonla özetlemiştir. Ancak Özal dönemi, onun bütün çabalarına rağmen bir restorasyon dönemi olamamış, onun kurulu düzeni sadece siyasî değil, iktisadî ve sınıfsal niteliğiyle de değiştirmeye yönelik uygulamaları, karşısında güçlü ve direnen bir bürokratik yapıyı, devletçi eliti, devletçi sermayeyi, basını ve akademyayı bulmuştur.

Yeni bir askerî müdahaleye sahne olan 1997'deki "28 Şubat Süreci", her ne kadar İslamcı bir partiye veya Necmettin Erbakan'a karşı gerçekleştirilmişse de, aslında daha temelde Özal döneminin telafi edicisi olarak işlev görmüş, ekonomik ve siyasî bakımdan eski egemenlik ilişkisi yeniden tesis edilmek istenmiştir. Ancak bu sürecin pek çok kişi için öngörülemeyen sonucu, Türkiye'de ilk kez adını koyarak muhafazakâr bir siyasî hareket ve parti ortaya çıkarması olmuştur. Tayyip Erdoğan liderliğindeki Ak Parti kendisine "muhafazakâr demokrat" bir siyasî kimlik seçmiş ve girdiği ilk seçimde tek başına iktidar olmuştur¹⁴.

Geçmişten günümüze uzanan bu siyasî gelişim çizgisi içinde, yukarıda *İkinci Siyasî Çizgi* olarak adlandırılan siyasî gelenek içindeki muhafazakârlığın sosyo-ekonomik ve siyasî yerine ilişkin olarak şu tespitleri yapmak mümkün görünmektedir:

Türkiye'de ister "merkez", ister "devletçi-seçkinci kesim", ister "Eski sınıf" olarak adlandırılın, asker ve sivil bürokrasinin, devletçi sermaye ve eşrafın iktisadî, sınıfsal, sosyolojik egemenliğini temsil eden siyasî çizgi, geleneksel toplumsal kurum ve değerleri devlet eliyle tasfiye ederek toplumu yukarıdan aşağıya doğru dönüştürmeyi (devrimcilik), etnisite ve inanç bakımından yeni bir durum yaratmayı ("hurafelerden arınmış" bir "akıl ve mantık dini", insanlık dini, ümmetten ulus yaratmak, vs), iktisadî hayatın, eğitimin, kültürün devlet gözetiminde olmasını (devletçilik) öngören bir modernleşme ideolojisini ifade etmekte ve bu ideoloji ekonomik ve siyasî bakımdan bu kesimlerin ayrıcalıklı konumunu meşrulaştırmaktadır. İşte muhafazakârlık, ekonomik ve siyasî bakımdan bu zümrenin

---

¹⁴ Ancak bu partinin, kuruluşundan bu tebliğin kaleme alındığı zamana kadar geçen beş yıl içinde, kendisini tanımlamak için tercih ettiği siyasî kimliğin içini doldurmak veya ona dayalı siyasî projeler, programlar üretmek için ciddi bir çalışma yapmadığı tespiti yapılabilir. Bu durum, Türkiye'deki siyasetin felsefi ve fikrî arkaplanının genel zayıflığının bir sonucu olduğu gibi, pratik siyasette tercih edilen etiket kavramların realiteyi belirlemesiyle ilgili olarak fazla umutlanmamak gerektiği şeklinde yorumlanabilir. Ak Parti'nin felsefesizliğiyle ilgili bir eleştiri için bkz: Özipek (2005).

egemenliğinin dışında kalan kesimlerin, alt ve orta sınıfların ideolojisi olarak ortaya çıkmıştır ve bu yönüyle sınıfsal tabanı Avrupa'daki muhafazakârlarinkinden farklı olup, genel olarak birçok ülkedeki sol partilerin tabanına benzer.

Temel sorun veya çelişki siyasî olmaktan çok veya onun yanında sosyal piramidin üstü ve altı arasındaki şekilde belirginleştiğinden dolayı, dışlanan ve aynı sosyo-ekonomik tabana dayanan kesimler, yani liberaller, İslamcılar -ve 1950'lere kadar da sosyalistler-, muhafazakârlıkla birlikte, İT-CHP geleneğine karşı ortaya çıkan bütün siyasî alternatiflere destek vermişlerdir. Yukarıda belirtilen İkinci Meşrutiyet dönemi siyasî partilerinin ardından, Cumhuriyet döneminde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF), Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) ve Demokrat Parti (DP) gibi siyasî partiler, kurucuları kim olursa olsun, söz konusu alt sınıfların iktisadî ve siyasî çıkarlarını dile getirmeye yönelik bir işlev görürken, aynı zamanda siyasî bakımdan da inkılapları törpülemeye, daha tedrici ve mevcut toplumsal kurum ve değerlerle "barışık" bir siyasetin izlenmesine ve serbest piyasa ekonomisinin tesis edilmesine yönelik çabaları bakımından her zaman muhafazakârların da desteğini almışlardır.

Türkiye'deki söz konusu egemenlik ilişkisinden dolayı *İkinci Siyasî Çizgi*'de tarihsel olarak muhafazakârların ve liberallerin yanında diğer birçok muhalefet unsuruyla beraber demokratik olan ve olmayan İslamcılarının da yer almış olması, bu siyasî geleneğin İT-CHP çizgisi tarafından "gerici", "irticacı" veya "laiklik karşıtı" olarak suçlanmasını kolaylaştırmıştır. Öte yandan TCF'den DP'ye, ANAP'tan Ak Parti'ye kadar bu siyasî çizginin, mevcut laiklik anlayışını eleştirmesi ve onu revize etmeye yönelik siyasaları, özellikle dıştan bakıldığında CHP dışındaki partilerin laikliğe karşı mesafeli veya laiklik karşıtı oldukları şeklinde yorumlanabilmektedir¹⁵.

Bu yönüyle Türkiye'nin demokrat geleneği, Kazım Berzeg'in de vurguladığı gibi bu ikinci siyasî çizgide aranmalıdır. Bu sosyal ve siyasî gelenek göz önüne alındığında, DP'nin ve Özal ANAP'ının siyasî açılımları ve liberalizasyon politikaları da, İslamcı bir ideolojik arkaplandan gelmesine

---

¹⁵ Bu durum, özellikle Batı Avrupa ve ABD açısından İT-CHP siyasî çizgisinin belirlediği resmî laiklik uygulamasının değiştirilmesine yönelik çabalarında *İkinci Siyasî Çizgi*'nin yalnız bırakılması gibi bir sonuç doğurmaktadır. Oysa Türkiye'deki laiklik uygulaması, geçmişten bugüne devletin dinler ve inançlar karşısında tarafsız kalması anlamındaki demokratik bir ilke olmadığından dolayı, onu eleştirmek için İslamcı veya teokratik devlet yanlısı olmaya gerek yoktur.

bakarak Ak Parti'nin dönemindeki demokratikleşme adımları da statü-koyu değiştirmeye yönelmiş olması bakımından şaşkıncı değil, anlaşılır ve mantıksal olarak tutarlı sayılabilecek bir durumu ifade etmektedir.

Bu çerçevede, Türkiye'de genel bir "sağ" şemsiyesi altında muhafazakârlığın yerini saptamaya çalışırken konuya sadece fikirlerin dünyasına ilişkin tartışmalar ve ayrımlar çerçevesinde yaklaşılmalı ve yukarıda belirtilen ekonomik ve sosyal temel de analize dahil edilmelidir. Tarihsel olarak mevcut olan bu maddi ilişkiler boyutu göz önüne alındığında, onunla bağlantılı olan iki ana siyasî akım arasındaki mücadelede siyasî aktörlerin ilk bakışta şaşkıncı görünen siyasa değişiklikleri de izah edilebilir. Konuya bu perspektiften bakıldığında, örneğin Avrupa Birliği konusunda Türkiye'deki muhafazakârların tutum değiştirmeleri ve bu kapsamda Ak Parti'nin sergilediği isteklilik ile geçmişte Batı ile bütünleşme idealini savunan kesimlerin bugün artık daha yüksek sesle dile getirmeye başladıkları isteksizlik, her iki siyasî çizgi için de bir çelişki olarak algılanmayacaktır.

E. TÜRKİYE VE AVRUPA MUHAFAZAKÂRLIKLARI: FARKLILIKLAR VE BENZERLİKLER

Bu çerçevede Türk ve Avrupa muhafazakârlıkları arasındaki önemli bir fark, içinde yer aldıkları siyasî ve hukukî çerçeveden doğmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, günümüzde hiçbir Batı Avrupa ülkesinde Fransız Devrimi ile gelen ve kurucu rasyonalist bir siyasî projeye dayanarak kendi toplumunu dönüştürmeyi öngören, muhafazakârların önem verdiği aile ve din gibi ara kurum ve değerleri yeniden biçimlendirmeyi hedefleyen bir resmî ideolojiye sahip siyasî rejim mevcut olmadığından dolayı, oradaki muhafazakârlığın siyasî tabiatı ve siyasî talepleri de içinde bulunduğu siyasî ortama göre şekillenmektedir. Bu bağlamda siyasî sistemin temel ilkelerine ilişkin tartışmalar yerine, muhafazakârlarla diğer ideolojilerden olanlar arasındaki tartışmalar, daha çok bireysel özgürlüklerle muhafazakâr değerler arasındaki bazı sınır ihtilaflarına (kürtaj, eşcinsel hakları, tek annelik vs.) ilişkin olmaktadır. Türkiye'de ise çok partili hayata geçişten, Özal döneminden ve günümüzdeki demokratikleşme adımlarından dolayı siyasî iklimdeki yumuşamaya rağmen, hâlâ devlet eliyle toplumun dönüştürülmesini öngören ideolojik çerçeve ana çizgileriyle korunmaktadır. Böyle bir ortamda Türkiye'deki muhafazakârlığın öncelikleri de değişmektedir. Bunun anlamı şudur: Türkiyeli muhafazakârların si-

yasî bakımdan sahiplendikleri ve değişime karşı korumaya çalıştıkları değil, değiştirmeye çalıştıkları bir siyasî çerçeve vardır. Bu durum onları eleştirel bir zeminde tutmaya, değişimi sağlamak için kendisinin dışındaki siyasî kesimlerle ittifak yapmaya ve AB sürecinde Ak Parti'nin izlediği politikada da belirginleştiği üzere, dışa açılmaya yöneltmektedir¹⁶. Aynı nedenle istikrarlı bir demokraside bir muhafazakârın ilgilendiği konularla Türkiyeli bir muhafazakârın ilgilendikleri farklılaşabilmektedir. Ancak bu öze ilişkin bir farklılığa işaret etmemektedir; çünkü gelenek, din ve aile değerleri ile istikrarlı değişim gibi konularda Türkiye'deki muhafazakârlarla benzer veya aynı perspektife sahip bir Avrupalı muhafazakâr, Türkiye'de yaşamaya karar verdiğinde zorunlu olarak bu konularla ilgileyecek, önceliklerini değiştirecektir.

Türkiye'de muhafazakârların Avrupa'dakinden farklı felsefî ve siyasî geleneklerle beslenmeleri, dünyaya bakışlarını ağırlıklı olarak Doğu, Anadolu ve İslam değerleriyle doldurmaları, onları Batılı muhafazakârlardan kayda değer bir biçimde farklılaştırmamaktadır. Çünkü örneğin Anadolu'daki aile yapısı ile Fransa veya Almanya'daki ne kadar farklı olursa olsun, ailenin değeri, saygınlığı, korunmasının gerekliliği veya aile kurumunun siyasî müdahaleden başışık tutulması gibi konularda benzer bir tutum almaları önemlidir. Bu "değerli" kurumun içeriğini nasıl doldurdukları veya anne-baba ve çocuk ilişkisinin niteliği ikincil bir konudur¹⁷.

Aynı durum, farklı dinî geleneklere dayanmalarına rağmen, günümüz dünyasında bir Hıristiyan veya bir Musevî ile bir Müslümanın birçok konudaki duyarlılıklarının da benzer bir nitelik taşıdığı, bu çerçevede örne-

---

¹⁶ Muhafazakârlığı "tutuculuk" olarak algılayanlar, Türkiye'deki siyasî rejimi olduğu gibi koruma kaygısına bakarak asıl muhafazakâr olanın CHP, devrimci olanın ise Ak Parti olduğu ifade etmektedirler. Ancak muhafazakârlığın değişime değil ani, hızlı ve toplumsal bünyeyi bozacak türden değişime karşı olduğu göz önüne alınacak olursa CHP'nin muhafazakâr değil tutucu veya statükocu olarak adlandırılması daha doğru olacaktır. Öte yandan Ak Parti'nin de kimilerince "devrim" olarak kabul edilen değişiklikleri gerçekleştirmiş olmasına bakarak, muhafazakârlığın devrime olumsuz baktığını ve dolayısıyla "devrimci" bir partinin muhafazakâr olamayacağını savunmak da hatalı olur. Çünkü Edmund Burke'den beri muhafazakârlar, yeni bir durum yaratmaya yönelik değişikliklerle, mevcut olanın radikal bir yöntemle değiştirilmesi durumunda eski durumun iadesini öngören değişiklikleri - adı devrim olsa bile- birbirinden ayırırlar.

¹⁷ Aslında içeriğe ilişkin farklılıklar da abartılmamalıdır; zira, her iki coğrafyada da örneğin ebeveyn-çocuk ilişkisi konusunda muhafazakâr tutumu yansıtanlar, bazı davranış kalıpları itibarıyla veya içerik bakımından da müsamahakar olanlarla kıyaslandıklarında birbirlerine benzerler.

ğin Kürtaj veya ötenazi konusunda uluslararası bir belgenin kaleme alınması söz konusu olduğunda, muhafazakâr bir Hollandalı Katoliğin, Hollandalı bir ateistten çok, muhafazakâr bir Türkiyeli Müslümanla aynı paralelde yer alması mümkündür ve bunun böyle olduğu gözlenmektedir¹⁸.

Ancak bütün bu ortak noktalara ve ortak duyarlılıklara rağmen, muhafazakârlığın özellikle de Avrupa'daki egemen formuyla, muhafazakâr partilerin iç ve dış politikaya, tahayyül ettikleri Avrupa'ya, örneğin Türkiye'nin AB üyeliğine ilişkin olarak aldıkları tutuma bakıldığında, oluşturulmak istenen dünya veya uluslararası ortam tasarımları bakımından farklılaştıkları sonucuna varılabilir. Hatta bu konuda Türkiyeli bir muhafazakârın tutumu, Alman bir muhafazakârın tutumundan çok Alman sosyal demokratınkine yakın olacaktır. Nitekim "Medeniyetler Buluşması" projesinin Türkiye'deki muhafazakâr parti (Ak Parti) ile İspanya'daki muhafazakâr parti tarafından değil-, İspanya'daki sol parti (İspanya Sosyalist İşçi Partisi, PSOE) liderleri tarafından ortaklaşa yürütülüyor olması da bu konuda fikir verici olabilir. ▽

KAYNAKLAR

- Berzeg, Kazım, *Liberalizm ve Türkiye*, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara, 1996.
- Bulut, Yücel, "Türk Muhafazakârlığı", *Anlayış* (Temmuz 2005: Sayı 26), ss. 50-51.
- Dursun, Davut, "Muhafazakârlık ve Türk Muhafazakârlığının Sorun Alanları", *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, İstanbul, 10-11 Ocak 2004, ss. 177-197.
- Erdoğan, Murat M., "Almanya'da 'Vicdan Testi' –İlk Taşı Hangi Günahsız Atacak? Papa XVI Benedikt (J. A. Ratzinger) mi?", *AB Akademi* 1 (Şubat: 2006), ss. 1-18.
- Goodwin, Barbara, *Using Political Ideas*, John Willey and Sons, Fourth Ed., New York, 1997.
- Gress, David, "Conservatism in Europe and America", *The World & I* (Ekim 1986), <http://www.worldandi.com/public/1986/october/mt10.cfm>.

---

¹⁸ Barbara Goodwin'in muhafazakârlığın dünyayı anlama ve algılama biçimini ifade ederken, hem Hıristiyanların, hem de muhafazakârların insanı zayıf görmelerine, kaostan ve düzenin bozulmasından korku duymalarına, ahlaki çöküşe karşı mutlak değerleri savunmalarına vb. ilişkin paralelliklere işaret eden tespitleri (1997: 160-1), aslında Müslümanlık ve diğer birçok din için de geçerlidir.

Muhafazakâr Düşünce / Nostalji

- İleri, Celal Nuri, *İlel-i Ahlâkiyemiz*, (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1332).
- Kirk, Russell, *A Program for Conservatives*, (Chicago: Henry Regnery Company, 1962).
- Kleinberg, Stanley S. *Politics and Philosophy – The Necessity and Limitations of Rational Argument* (Oxford: Blackwell, 1991).
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim, 1990).
- Mardin, Şerif, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*, Ed. M. Türköne –T. Önder, (İstanbul: İletişim, 1992).
- Özipek, Bekir Berat, *Muhafazakârlık - Akıl, Toplum, Siyaset* (Ankara: Liberte, 2004).
- Özipek, Bekir Berat, “Türkiye’de Muhafazakârların Teoriye İhtiyaçları Var mı?” *Anlayış* (Temmuz 2005: Sayı 26), ss. 52-53.
- Prade, J. N., “European Conservatism since WWII from General De Gaulle to Berlusconi”, (Tarihsiz)
http://www.yorktownuniversity.com/documents/european_conservatism.pdf.
- Yılmaz, Murat, “Türk Muhafazakârlığının Kültürel ve Siyasî İmkân ve Sınırlılıkları”, *Uluslararası Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu*, (İstanbul: 10-11 Ocak 2004), ss. 216-226.

